

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА МОГИЛЯНСЬКОГО

Актуальність теми дослідження. Михайло Михайлович Могилянський (1873 – 1942) – український письменник, публіцист, літературознавець і критик, авторитетний учений і непересічна творча особистість – посідає важливе місце в науково-культурному житті України кінця ХІХ – першої половини ХХ століття.

Його літературна і літературно-критична спадщина уже була предметом наукових досліджень, а от його публіцистичні виступи долучалися головно у якості ілюстративного матеріалу тих чи тих тез. Разом з тим культурологічна публіцистика Могилянського яскраво ілюструє пошуки шляхів розвитку українського мистецтва на початку ХХ ст.

Об'єкт дослідження: публіцистика М. Могилянського.

Предмет дослідження: погляди М. Могилянського на шляхи і напрямки розвитку української культури, висловлені в статті «Про культурну творчість».

У книзі «Філософія української ідеї» О. Забужко зауважує, що національна ідея – це ідея культури, адже «культура «виховує», формує націю як таку, детермінуючи в кінцевому підсумку її історичну долю» [6, с. 37]. Початок ХХ століття якраз і став особливо активним і продуктивним періодом націєтворення. А звідси, питання культурного розвитку набуло нового звучання. Історія української літератури засвідчує кілька масштабних дискусій, присвячених проблемам розвитку нашої літератури, «національним», «європейським» та ін. «шляхам» її можливого майбутнього піднесення. 1912 року на сторінках газети «Украинская

жизнь» було опубліковано статтю М. Могилянського «Про культурну творчість», у якій висловлені погляди на пріоритетні завдання українців на переломі цивілізації. За словами С. Петлюри, котрий глибоко цікавився духовною сферою нації, «за умовами моменту, який переживають українці, піднесення цього питання повинно бути визнано знаковим, а привернення до нього українського суспільства — симптоматичним» [13, с. 7].

Стаття Могилянського була задумана як відповідь шовіністичним нападам П. Струве, котрий 1911 року виступив із різким осудом українського руху, бо, на його думку, можливість самостійної української культури може призвести до руйнування всього державного укладу в Росії; і крім цього, загострення питання про самостійну українську культуру — то справа лише інтелігенції, яка прагне порушити етнографічну цілісність російської народності й роздвоїти російську культуру. Розпочалися нові переслідування українського руху ще 1910 року циркулярами Столипіна, де спеціально акцентувалося, що такий рух «не відповідає російським національним завданням» (цит. за [15, с. 93]). Та від часу проголошення царем у 1905 році конституційних свобод, «український національний рух уже зробився помітним суспільним фактором» [15, с. 11], тож прогресивні діячі української та російської культури голосно виступили з критикою «цензорської» позиції Струве.

Такий привід зумовив появу і статті Могилянського, але порушені в ній питання визначали не лише суспільно-політичні погляди автора, а й окреслили проблеми і пріоритети оновлення духовного простору українського суспільства, зокрема літератури.

Будучи глибоко обізнаним із світовою культурою, Могилянський усвідомлював, що український національний рух потребує нових форм та ідей, адже «абсо-

лютна більшість слов'янських народів уже прийшла до самоусвідомлення на ґрунті культурної, а не політичної ідентичності» [6, с. 47].

Стаття вийшла друком 1912 року на сторінках московського видання «Украинская жизнь» [8], і майже через чотири роки була перевидана у Петрограді окремим виданням, як зазначає автор, «без всяких змін» [10, с. 5]. «Пропонуючи статтю увазі ширшого кола читачів, автор вважає, що вона повинна бути не позбавлена зацікавленості як голос українця про національні задачі, особливо тому, що й нині — зовсім в іншій суспільно-політичній атмосфері — в постановку української проблеми він не вносить ніяких змін, засвідчуючи тим, що постановка ця була зроблена на міцному підґрунті...» [10, с. 5], — такими словами звернувся Могилянський до читачів у передмові до перевидання праці.

У своїй роботі він велику увагу приділив національно-культурній інтеграції як необхідній перспективі української культури. Проте статтю Могилянського сприйняли далеко не однозначно, навколо неї розгорнулася запальна дискусія, в якій перепліталися «естетичні, культуротворчі та національно-просвітницькі питання» [4, с. 11].

Як послідовний учень Драгоманова у питаннях культурного будівництва, Могилянський протиставляє масовий та елітарний типи культури й наголошує на необхідності творення «вищої» культури. Саме на початку ХХ століття «естетичний модерн <...> знову повертається до питання «високої» та «народної» культури. Причому ідея «вищої» культури/літератури <...> стає лозунгом українського модернізму» [4, с. 39]. Стаття Могилянського відображає низку окремих дискурсів, які, за С. Павличко, склали загальний дискурс модернізму: європеїзму, або західництва; сучасності; інтелек-

туалізму; антинародництва [12, с. 22]. Могілянський позиціонує себе як послідовного прихильника й популяризатора ідей Драгоманова, а саме Драгоманов «усією своєю діяльністю <...> заклав інтелектуальні підвалини модерного й свідомого антинародництва» [12, с. 38]. Так, висловлюючи свою громадську позицію щодо українського національного руху, учений опиняється в центрі дискурсу народництва і модернізму. Жодного разу не використовуючи цих означень, він виступає послідовним і переконливим прихильником модернізму.

Розпочинає статтю болюча теза про «національну нестійкість української інтелігенції», автор повертає до життя думку про відступництво освічених класів як «парадигму національної історії» [6, с. 110]. Могілянський розглядає національну нестійкість у двох площинах: 1) як факт, що відіграв сумну роль в історичних долях українського народу; 2) як негативний фактор, який формує уявлення надуманості українського руху. Друга теза є відповіддю П. Струве на його розмисли про «інтелігентські забаганки». Критик переконаний, що прогресивне українство — органічний результат історичного процесу, логічний висновок з історичних умов українського життя і фактів його сучасних відносин. Він свідомий того, що «лише в процесі культурної творчості створюється інтелігенція (курсив наш — О.З.) і тільки національна культурна творчість постає, таким чином, єдиним надійним засобом боротьби з денационалізуючими силами, тільки нею може бути подолана історична національна нестійкість української інтелігенції» [8, с. 8].

За Могілянським, денационалізація зводиться до іншої культурної форми, отже, русифікована українська інтелігенція віддає свої сили російській національній творчості. Однак усвідомлюючи і шкідливість

«<...> вузького націоналізму, схилення перед «національними святинями» на шкоду загальнолюдському змісту» [11, с. 135], критик ставить перед українством завдання повноти національного життя, поглиблення його русла, підвищення інтенсивності самостійної культурної творчості у всіх напрямках, щоб українізована європейська культура стала фундаментом українського народного життя, а кожен українець сприймав світові культурні цінності як свої українські. Ці погляди відповідали духові часу, визначали підґрунтя сучасної культури. Т. Гундорова вважає, що саме на основі «культурного інтернаціоналізму», завдяки універсальній концепції культурного розвитку функціонував і розгортався модернізм [4, с. 10].

В уявленні Могилянського, культурна творчість повинна здійснюватися в двох напрямках: 1) засвоєння і націоналізація світової культури, пристосування її цінностей для задоволення національних потреб; 2) узгодження національних потреб і прагнень із світовим культурним прогресом і в самостійній творчості нових культурних цінностей. У зв'язку з цим варто навести думку С. Павличко про те, що в модерністичному дискурсі «<...> асиміляція західних ідей <...>, осмислення західних ідей, у тому числі <...> культури, були не просто частиною абстрактного культурного досвіду, а власне питанням культурної орієнтації для інтелігенції, яка свідомо будувала свою власну культуру» [12, с. 42].

Як людина модерного мислення, Могилянський був переконаний: подолати існуючі проблеми можна, належно використовуючи культурні сили, а «теорія домашнього вжитку» лише сприяла гіпертрофії в Україні популяризаторських завдань. Ця гіпертрофія призвела до зниження культурних вимог, а це в свою чергу сприяло «національній нестійкості української інтелі-

генції». Ця думка була надзвичайно актуальною для України перших років ХХ ст. Так, наприклад, Леся Українка застерігала, що популяризаторство призведе до того, що настане час, коли «буде над чим працювати, та не буде кому» (цит. за [12, с. 42]). Михайло Михайлович формулює кардинальне питання українства: «чи можлива українська національна інтелігенція, <...> чи подоланні сили, які створили її національну нестійкість» [8, с. 8]. Відповідь на поставлене запитання вбачає в категоричному запереченні народництва, бо «будучність українства залежить не від того, чи запалить інтелігентна думка народний ґрунт своїм «українством» <...>, а від того, чи стане народний ґрунт матеріальним субстратом культурної національної творчості» [8, с. 8].

Могилянський ставить питання про духовний поступ «контингенту інтелігентних працівників», про культурну творчість, яка б задовольнила «бунтівливі пошуки <...> складної душі сучасної людини» [8, с. 11]. Від констатації «національної нестійкості української інтелігенції» він переходить до її пояснення, адже «інтелігенція приречена при наявності лише популярної літератури шукати задоволення своєї духовної спраги в чужих джерелах» [8, с. 11]. За існуючих пріоритетів ця приреченість безкінечна: «в масах, які вразили початки просвіти популярною літературою, народжуються питання, на які в цій літературі немає відповіді, з її середовища виходять шукачі більш повних знань, більш сучасної культури» [8, с. 11]. «Нестійкість інтелігенції» витлумачував у роботі «Чудацькі думки...» і М. Драгоманов: «Коли тепер люди найменшого народу получать хоч початкову освіту на своїй мові і кому з них того буде замало і він схоче вищої науки, а письменство його мови не буде в силі йому прислужитись, <...> то така людина візьметься за книжки на чужій мові» [5, с. 331]. Понад

двадцять років розділяють ці студії, але порушені проблеми не втратили ваги й актуальності за нових історичних умов.

Михайло Могілянський переконаний: гіпертрофія популяризаторства і приниження завдань самостійної культурної творчості — це і є реалізація теорії «домашнього вжитку», яка і призведе до занепаду національного життя, результатом якого буде насадження на народному ґрунті спорідненої, близької культури, втрата свого національного обличчя, а в гіршому — культурне здичавіння.

Від загрози насадження більш сильної культури, втрати національної ідентичності, культурної асиміляції застерігали прихильники українства. Так, наприклад, Ф. Корш закликав дати українцям «культурну свободу», але попереджав, що вона — не здобуток, а лише початок тяжкої і кропіткої праці: «Утворять вони свою власну культуру, яка не боїтиметься натиску культури великоруської, — їхнє щастя, а в іншому випадку вони підкоряться великоруській культурі...» [7, с. 47].

Ідеалом Могілянський вважає досягнення такого становища, коли задача «ознайомлення» перестане існувати, бо ознайомлення з українством буде результатом безпосередньої культурної роботи, а створення культурних цінностей — найкращий і найнадійніший засіб культурної інтеграції. Митець називає тих письменників, які, на його думку, піднесли українську культуру до європейського рівня: «На наших очах, нехай і відносно бідна кількісно, але все пишніше розквітає оригінальна українська література, яка завоювала собі визнання і зацікавлення не лише російських, але і європейських читачів. Свіжа лірика любовної муки і реальні оповідання з життя трудящих «в поті чола» І. Франка, яскравий пензель, естетична завершеність і художня

врівноваженість Коцюбинського, похмурий, безвихідний трагізм і надрив Стефаника, ніжна, мрійлива лірика Олеся, стихійний талант Винниченка, бунтівливі дерзання Чупринки, монументальна наукова історична праця М. Грушевського — ось найновіші завоювання українства, які створили ґрунт і для органу з метою популяризаторства. Українцям є з чим показатися на люди» [8, с. 13]. Зауважимо, що на час виходу статті за названими Могілянським письменниками в літературній критиці вже закріпилося означення «модерністи», окреслений канон засвідчує мистецькі уподобання автора і є практичною реалізацією ідеї «нової класики». Та все ж оптимістична характеристика здобутків на літературній ниві не заважає Могілянському констатувати «глибокий занепад», «майже параліч» національного українського життя, його турбують незначні культурні успіхи на визначеному Драгомановим шляху культурного підйому та росту: засвоєння і націоналізація європейської культури.

Стаття Могілянського окреслювала найважливіші напрямки культурницької роботи українців і визначала пріоритетні шляхи розвитку української культурної творчості на поступі до самостійної, європейської культури. Вона не залишилася непоміченою серед громадськості, у періодиці почали з'являтися матеріали, які розвивали тему: наприклад, публікації М. Григоровича [1, 2, 3], С. Петлюри [13] і М. Сріблянського [14].

Так, Григорович, як прихильник народництва, на сторінках газети «Рада», негативно оцінюючи виступ Могілянського, зазначав: «<...> чи можливо *під нинішню хвилю* говорити про необхідність такої культурної творчості, про яку писав д. Могілянський. Мені здається, що це неможливо, неможливо і навіть шкідливо» [2, с. 2]. Це виголошувалося після того, як уже сам час підтвердив,

наприклад, хибність Грінченкової позиції, коли той від-
клав переклад українською мовою «Гамлета» як «непот-
рібного українським селянам»; після того, як Леся
Українка висловила жах і розпач, що Франків талант про-
падає на «газетярській роботі», а її огляди та переклади
користувалися більшим попитом, ніж оригінальні твори.
Для Григоровича європейська культура все ще залиша-
лася «мертвим капіталом», не стала «насущною духов-
ною стравою», «оснотою нової, ширшої національної і
гуманної освіти», дорогою, якою І. Франко закликав
«ввійти в епоху дозрілости та практичної політики» (цит.
за [6, с. 22]). Зауважимо, що ще 1892 року Драгоманов у
«Чудацьких думках...» критикував українців, які «<...>
добровільно спиняють зріст нашого письменства до рів-
ності з європейським» [5, с. 356]. Проте, бачимо, не кож-
ному в Україні ці думки були близькими.

Наступні звинувачення з боку Григоровича проти
Могилянського звучать ще більш цинічно, по суті, спів-
падаючи з приписами Струве: «Утворення вищої куль-
тури — це, розуміється, для українства річ необхідна, але
попри те, така культура була б розкішшою, а на утворення
предметів розкоші українство ще не має ні часу, ні сил.
Справді, кому прислужилася б така вища культура? По-
одиноким інтелігентам, що зажили розкоші світової
культури й вже не можуть задовольнитися чимось мен-
шим, їм подавай <...> останнє слово, бо на чимось меншим
вони не помиряться, бо щось менше не може «удовлет-
ворить мятежные искания, отвѣтитъ на пытливые воп-
росы сложной души современного человека» [2, с. 3]. У
своїх закидах Григорович розрізняє демократичну і
аристократичну інтелігенцію, ставлячись до останньої
іронічно. Історія довела хибність позиції М. Григоровича:
«<...> «опрощення» інтелігенції призвело не до збли-
ження з народом, а до банкрутства смаку» [16, с. 72].

Дискусія Могілянського з Григоровичем — це реалізація на українському ґрунті протиставлення елітарної та масової літератури. У такому варіанті вона проектує найбільшу трагедію ХХ століття — знищення культури як такої і популяризація творів, «які до мистецтва не належать» (М. Могілянський). Застерігаючи від популяризаторства, митець ніби передчував панування масової культури, яка і призвела до «стоншення» культурного шару, а пізніше і винищення носіїв елітарної культури — аристократичної інтелігенції.

Михайло Могілянський не докоряв українській інтелігенції, а закликав створити умови для її культурного зростання, усвідомлюючи її націєтворчу функцію. Якщо у Франковому розумінні інтелігент формується через суспільну діяльність, то Могілянський вбачає його формування через культурну творчість. Адже саме інтелігенція покликана внести в маси національну ідеологію, яка найяскравіше оформлюється через культурний код. Чи не вперше в історії Могілянський заговорив не про вимоги до інтелігенції, не звинувачував її у бездіяльності, а пропонував реальні кроки підтримки цієї невеликої кількості людей. «Прошарок інтелігенції не лише до трагізму тонкий, але і хворіє на відсутність спадкової традиції: у більшості випадків український інтелігент не виростає органічно в сприятливому сімейному і суспільному оточенні, а є продуктом самостійної, важкої і складної роботи совісті і теоретичної думки» [8, с. 14], — писав учений. Проте, «сприятливого суспільного оточення» українська інтелігенція так і не зазнала, самому Могілянському доля судила стати свідком тотального її винищення.

Незважаючи на неодноразові нападки Григоровича та ін., у передмові до видання 1916 р. Могілянський зазначав: «Українська суспільна думка достатньо дифе-

ренційована, і в частині української преси розглянуті в пропонованій статті погляди були піддані критиці, ні в чому, проте, не похитнувши поглядів автора: зокрема позиція народницької «Ради» для нього неприйнятна, як безсумнівне приниження національних задач» [10, с. 6].

С. Петлюра у статті «До питання про культурну творчість» виступив на підтримку поглядів М. Могилянського: він вважав шкідливим «направляти <...> в русло популяризаторства» «сили, які можуть розвивати високу культуру» [13, с. 11], у висновках свого одностороннього «<...> відповідь не лише ворогам і «друзям» українства типу П. Струве, але і тим із українців, які відображають українство з його усіченим змістом, з його ідейною плутаницею і непослідовністю в практичних постулатах і виступах, тепер ще й зводять весь зміст українства до задач утилітарного популяризаторства» [13, с. 9]. Підтримуючи позицію Могилянського, Петлюра актуалізує ще одну тезу Драгоманова: створення наукової та публіцистичної літератури рідною мовою.

М. Сріблянський, виголошуючи близькі погляди, розмежовує поняття літератури *про народ і для народу*. За його переконанням, українофіли «створять культуру не для нації, а для народу і по-народному», бо обрали для себе «найлегший тип громадського життя» і закликають своїми лозунгами «до утворення популярної культури, точніше кажучи, примітивної, простої, доступної в кожную хвилину найбільше примітивній людині» [14, с. 354].

Висновки. У публікації «Про культурну творчість» митець окреслив культурологічні домінанти української модерності: *культурна інтеграція України, орієнтація на кращі зразки європейського мистецтва, націоналізація світової культури, самостійна творчість нових культурних цінностей, узгодження національних завдань із світовим культурним прогресом.*

Послідовно дотримуючись проголошених настанов і практично реалізуючи їх у своїй мистецькій практиці, у 20-х роках — у період літературної дискусії — Могилянський знайде прихильників і однодумців серед генерації молодих літераторів (Зеров, Хвильовий, Курбас, Яновський та ін.). Це засвідчує, що порушені питання були значущими і актуальними в культурному житті України початку ХХ століття.

Література

Григорович М. Украинская жизнь. № 4. 1912 р. // Рада. 1912. № 113. С. 2—3.

Григорович М. Замість відповіді д. Мих. Могилянському // Рада. 1912. № 127. С. 2.

Григорович М. Украинская жизнь. № 7—8. 1912 р. // Рада. 1912. № 205. С. 2—3.

Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. Львів: Літопис, 1997. 297 с.

Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2—х т. Т. 2. С. 312—367.

Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. К.: Факт, 2006. 156 с.

Корш Ф. К спору об українской культурі // Украинская жизнь. 1912. № 2. С. 32—47.

Могилянський М. О культурном творчестве // Украинская жизнь. 1912. № 4. С. 7—16.

Могилянський М. Про культурну творчість (лист до редакції) // Рада. 1912. № 127. С. 2.

Могилянський М. О культурном творчестве (украинская проблема). Петроград, 1916. 23 с.

Могилянський М. В девяностые годы (воспоминания) // Былое. 1924. № 23. С. 132—161.

Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К.: «Либідь», 1999. 447 с.

Петлюра С. К вопросу о культурном творчестве // Украинская жизнь. 1912. № 7—8. С. 7—19.

Сріблянський М. Апотеоза примітивній культурі // Українська хата. 1912. № 6. С. 351 – 357.

Українське питання / Український переклад, упорядкування, передмова і примітки Миколи Тимошика. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 220 с.

Шумило Н. Під знаком національної самобутності. Українська художня проза і літературна критика кінця XIX – поч. XX ст. К.: «Задруга», 2003. 354 с.